

PUHEKIELEN TUTKIMUKSEN UUDET HAASTEET

MARJATTA PALANDER

VIRKAANASTUJAISESITELMÄ
JOENSUUN YLIOPISTOSSA
12. TOUKOKUUTA 2000

Suomen puhekielen tutkimuksen voidaan katsoa alkaneen 1800-luvun lopulla aluemurteiden äänne- ja muotohistoriallisista esityksistä. Niissä kuvattiin joko yhden pitäjänmurteen tai laajemman murrealueen fonologinen järjestelmä, jota toisinaan verrattiin myöhäiskantasuomen vastaavaan systeemiin. Tavoitteena oli yleiskuvan luominen yhden aikatazon kielestä: tutkimukset esittelivät kultakin alueelta vanhan polven tyypillisimmän murteen. Tällaisia varhaisia tutkimuksia ovat esimerkiksi Erkki Reijosen vuonna 1892 ilmestynyt »Nurmeksen murteesta» ja J. H. Wennolan »Äänneopillisia havainnoita Pohjois-Pohjanmaan rantamurteesta» vuodelta 1897. Samoihin aikoihin ilmestyivät ensimmäiset murteiden lauseoppia käsittelevät tutkimukset, muiden muassa U. T. Sireliuksen »Lauseopillinen tutkimus Jääsken ja Kirvun

kielimurteesta» vuonna 1894. Tästä tutkimusperinteestä kehittyi fennistinen dialektologia, jonka yhtenä vahvana osa-alueena ovat aivan viime vuosiin saakka olleet eri murrealueiden äännehistoriat. Niiden pohjana on ollut pitkäaikainen ja työläs kenttäkeruu, joka hieman helpottui 1950-luvun lopulla nauhureiden tultua kielentutkijoiden käyttöön. Silti jokainen äännehistorian tekijä on viettänyt aineiston keruussa jopa useita vuosia.

Äännehistoriat ovat runsaiden aitojen esimerkkiensä vuoksi hyödyttäneet monipuolisesti niin muoto- ja lauseopillista kuin sanastollistakin tutkimusta. Niitä on ilmestynyt jokaiselta päämurrealueeltamme, mutta kuitenkin eräät keskeiset ja laajat murreryhmät ovat edelleen tällaista kokonaisuudesta vailla. Äännehistoriat puuttuvat esimerkiksi peri- ja etelähämäläiseltä murrealueelta, Keski-Suomesta, Päijät-Hämeestä sekä kolmenkymmenenviiden kunnan muodostamalta Pohjois-Savon murrealueelta. Nykyään perinnäisten ään-

nehistorioiden laatiminen on jo hankalaa, koska meidän aikamme murre ei enää vastaa 1900-luvun alkupuolen tai puoliväliskään arkistoaineistojen kieltä. Arkistotiedot taas eivät yksistään riitä kokonaisten murrealueiden kielen kuvaukseen, vaan tutkija joutuu tiedustelemaan harvinaisimpia muotoja kenttäkyselyin. Fennistinen dialektologia onkin muuttanut muotoaan: 1900-luvun jälkipuoliskolla tutkimuksen kohteeksi on noussut yksittäisiä kielenilmiöitä, joiden kehitys on pyritty selvittämään kokonaisuudessaan. Samalla tutkijoiden huomio on kiintynyt entistä enemmän kielen vaihteluun, variaatioon, jonka analysointiin on kehitetty uudenlaisia menetelmiä ja kokonaan uusia tutkimussuuntauksia.

RYHMÄSTÄ YKSILÖÖN

1960- ja 70-luvuilla maassamuuton vauhdittuessa huomattiin, että aluemurteiden asema oli muuttumassa. Paikallismurteet olivat alkaneet tasoittua, mikä näkyi selvimmän nuorten puhekielessä. Tämä kehitys jatkuu edelleen. Eri puolilta Suomea on varsin yhtäpitäviä tuloksia siitä, miten vanhimman polven käyttämät murteellisuudet ovat kokonaan tai osin karsiutuneet nuorilta ja tilalle ovat tulleet joko laajalevikkiset, eteläsuomalaisten suosimat puhekielisyydet tai suorastaan yleiskielen mukaiset muodot. Tämä murteiden murros näkyy kieliyhteisössä monenlaisena vaihteluna, jota sosiolingvistiikka on pyrkinyt selittämään kielenulkoisilla muuttujilla. Sosiolingvistinen tutkimustapa on ottanut huomioon esimerkiksi puhujien koulutustaan, ammatin, sukupuolen ja iän. Kansainvälinen sosiolingvistinen tutkimus on kohdistunut erityisesti kaupunkien kieleen, ja tällaisena suuntaus alkoi 1970-luvun puolivälissä Suomessakin. Suurimmista kaupunkikeskuksista tutkittiin eri ammattiryhmien, kuten akateemisesti koulutettujen ja

työväestön puhekieltä, ja huomiota kiinnitettiin paitsi syntyperäisiin kaupunkilaisiin myös muuttajiin. Käyttäjakohtaisen vaihtelun lisäksi tutkittiin puhetilanteen muodollisuusasteen vaikutusta kieleen. Mutta sosiolingvistisiä metodeja on sovellettu myös paikoillaan pysyvän maaseutuväestön kielen tutkimukseen. Tällöin kielenulkoisista tekijöistä keskeisimmäksi on jäänyt ikä.

Sosiolingvisteilla oli aluksi sellainen käsitys, että puhekielen erot johtuivat kuumisesta erilaisiin ryhmiin, esimerkiksi ammatti- tai ikäryhmiin. Melko nopeasti kävi kuitenkin ilmi, että tämä oletus piti vain pieneltä osin paikkansa. Yksilölliseen vaihteluun vaikuttavat niin monenlaiset kunkin puhujan taustasta johtuvat tekijät, ettei tavanomaisilla sosiolingvistisillä menetelmillä päästä riittävän syvälle variaation syihin. Nykyään sosiolingvistit tutkivatkin puhekielen vaihtelua yhä enemmän yksilöstä lähtien. Huomioon pyritään ottamaan mahdollisimman tarkasti puhujan kaikki kielelliset kontaktit ja se sosiaalinen verkko, jossa hän jatkuvasti toimii. Tämä ei ole käytännössä helppoa, sillä tutkijan on oikeastaan seurattava informanttinsa koko elämää ja rekisteröitävä kaikki kielenkäyttöön mahdollisesti vaikuttavat tekijät: keitä tutkittava tapaa, keiden kanssa hän puhuu puhelimesta, kuinka usein ja pitkään kerrallaan, millaisia ovat hänen muut kielelliset kontaktinsa, minkä verran hän seuraa sähköisten viestinten ohjelmatarjontaa, millaisia tekstejä hän lukee, millaisissa harrastuksissa toimii jne. Tämän lisäksi on tunnettava kielenkäyttäjän menneisyys: alueellinen tausta, lapsuus- ja kouluvuosien kielelliset vaikuttimet, työpaikan vaihdokset ym. Näin seikkaperäistä havainnointia pystyy toteuttamaan vain tapaustutkimuksina.

Myös käsitykset puhetilanteen vaikutuksesta ovat muuttuneet. Puhetilanteita ei enää erotella ennalta muodollisuusasteen mukaan, vaan tilannetta tutkitaan keskuste-

lijalähtöisesti. Puhetilanne syntyy vuoro-vaikutuksesta, ja variaatio voi johtua yksittäisen puheenvuoronkin luonteesta. Kielelliseen tuotokseen voi vaikuttaa esimerkiksi puheenaihe tai se, onko puhuja epävarma tai eri mieltä keskustelukumppaninsa kanssa. Keskusteluntutkimuksessa otetaan huomioon myös nonverbaalinen viestintä. Suomessa on jo valmistunut väitöskirja naurun funktiosta keskustelussa. Keskustelunanalyysi siis tavallaan jatkaa siitä, mihin sosiolingvistisillä menetelmillä on päästy; keskusteluntutkimuksella on mahdollisuus tarkentaa tietoa kielen käyttöyhteydestä ja variaatiosta.

Sosiolingvistiikassa kielen ajallista muuttumista on tutkittu näennäisaikamenetelmällä: kun verrataan toisiinsa kieliyhteisössä samanaikaisesti elävien eri-ikäisten puhekieltä, oletetaan, että näin tavoitetaan myös todellisessa ajassa etenevä muutos. Näennäisajan käyttöä voi edelleen pitää luotettavana keinona varsinkin tiedostamattomien ja suhteellisen nopeasti edistyvien muutosten tutkimisessa. Viime vuosikymmeninä sosiolingvistit ovat kuitenkin alkaneet testata näin saatuja tuloksia reaaliaikaisilla seuruilla. Tällainen tutkimustapa sopisi hyvin esimerkiksi muuttajien kieleen, jossa eroja saattaisi ilmetä jo muutaman vuoden kuluttua uudelle paikkakunnalle tuloista. Toistaiseksi Suomessa ei muuttajien kieltä ole näin seurattu, vaikka sopivia kohteita olisi helposti löydettävissä eri puolilta maata. Kiinnostavia olisivat vaikkapa ne etelä- ja länsisuomalaiset, jotka ehkä rauhallisen asuinympäristön toivossa siirtyvät Pohjois-Karjalaan. Säilyttävätkö he todella, kuten yleensä uskotaan, lähtömurteensa kauemmin kuin ne itäsuomalaiset, jotka muuttavat Etelä-Suomen kasvukeskuksiin?

Reaaliaikaiset seuruut ovat ainoa keino saada selville, miten puhekieli muuttuu puhujan eliniän aikana. Tällaiset tutkimukset ovat kansainvälisestikin olleet harvinais-

sia, koska tulosten saaminen kestää vuosia, jopa vuosikymmeniä. Suomessa murteiden seuruu on Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen hankkeena aloitettu 1990-luvun alussa kymmenellä paikkakunnalla, ja hanke jatkuu siten, että aineistoa kerätään mahdollisuuksien mukaan samoilta kielenkäyttäjiltä kymmenen vuoden välein. Samalla mukaan tulee aina yksi uusi, nuoria edustava ikäluokka. Seuruun toinen kierros on alkanut viime vuonna Alastarolla ja Pälkäneellä, ja kuluvana vuonna vuorossa ovat Kauhava, Lapinlahti ja Liperi. Pitkäaikaisin murteenseuruu on meneillään enonkoskelaismieheltä, jonka puhekieltä on tallennettu kuuden vuoden välein jo kolmenkymmenen vuoden ajan. Tästä seuruutapauksesta on käynyt ilmi, että vanhemmilta ja isovanhemmilta opitut vanhakantaisimmat murteellisuudet alkoivat väistyä koulunkäynnin alettua. Tällaisella seuruulla voidaan nähdä, millaisin harppauksin yksilömurteet kehittyvät ja onko kielessä tietyille ikäkausille ominaisia ohimeneviä piirteitä.

MERKITYKSET MUUTTUVAT

Puhekielen historiallisessa kehityksessä on havaittavissa myös hitaasti eteneviä muutoksia, joissa jokin kielen yksikkö saa uuden merkitystehtävän. Näihin kuuluvat puhtaasti sanastolliset merkityksenmuutokset, joiden suunta on konkreettisesta abstraktiseen. Esimerkiksi sanonnassa *joutua kiikkiin* sana *kiikki* on aiemmin tarkoittanut kapulaa, johon teurastettu eläin on ripustettu nylkemistä varten. Mutta kieli voi muuttua myös siten, että sanastollisesta yksiköstä tulee kieliopillinen. Tällä tavoin on syntynyt johdin *lainen*, joka sisältyy esimerkiksi pronominaaliin *sellainen*. Alkuaan *sellainen* on ollut genetiivimuotoisen *se*-pronominin ja *lajinen*-adjektiivin liitto. Usein tällaisissa prosesseissa sanastolliset ainekset kuluvat ja lyhenevät; *lajinen*-

adjektiivikin on muuttunut muotoon *lainen*. Näin on kehittynyt kokonainen sarja pronominaaleja: *sellainen, tällainen, tuollainen, jollainen, millainen*. Murteissa *lainen* noudattaa jo vokaalisointuakin muodossa *tälläinen*.

Kieliopillistumistutkimuksen juuret ovat jo 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa, mutta uudestaan tämä alue on noussut kiinnostuksen kohteeksi 1980-luvulla. Suomessa kieliopillistumismuutoksia on tutkittu 1990-luvun alusta lähtien. Kieliopillistuminen ja jonkin taivutusmuodon leksikaalistuminen eli muuttuminen sanastolliseksi yksiköksi ovat luonteeltaan samantapaisia muutoksia, eikä niiden välille aina voikaan vetää selvää rajaa. Laajasti tulkiten kieliopillistumiseksi voidaan katsoa sellainenkin muutos, jossa substantiivi voi tiettyssä sijassa adverbistua. Esimerkiksi adverbi *tuskin* on monikon instruktiivimuoto sanasta *tuska*, ja sen merkitys on alkuaan ollut 'tuskien kanssa, vaivoin'. Toisaalta myös verbinmuoto voi kiteytyä tiettyyn merkitystehtävään. Tämä käy hyvin ilmi suomen niin sanotusta kvasirakenteesta. Muoto *olevinaan* esiintyy usein *olla*-verbin kanssa kuvitteellisesta tai reaalityodellisuuteen kuulumattomasta tilanteesta puhuttaessa, esimerkiksi *Unessa hän oli olevinaan kuningas*. Puhekielessä muotoa voidaan käyttää muunkin kuin *olla*-verbin kanssa: *Mies olevinaan korjaa mopoa*, ja tällöin merkitys on vähättelevä: 'mies on korjaavinaan mopoa' tai 'mies muka korjaa mopoa (vaikka ei siihen pysty)'. Muotoon liittyy 1. ja 2. persoonankin yhteydessä useimmiten 3. persoonan omistusliite, eli voidaan sanoa: *Minä olevinaan korjasin mopoa*. Tässä muoto *olevinaan* on jo leksikaalistumassa adverbiksi. Koko *olla olevinaan* -rakenteella on lisäksi yleiskielessäkin erikoistunut merkitys: *Hän on aina niin olevinaan*. Puhekielessä kieliopillistumismuutoksista on usein havaittavissa eri vaiheita. Niiden avulla on

mahdollista hahmottaa kuvaa merkityksenmuutoksen koko kehityksestä.

ALUEMURTEIDEN OLEMUS

Vanhojen aluemurteiden variaatio tarjoaa edelleen lukuisia uusia tutkimusnäkökulmia, joihin voidaan soveltaa erilaisia kvantitatiivisia menetelmiä. Aineistoa on riittämiin: Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen äänitekokoelmiin kuuluu yli 15 000 tuntia näytteitä suomen murteista. Näytteet on tallennettu pääosin 1960-luvulla siten, että jokaisesta pitäjänmurteesta on olemassa noin 30 tunnin haastattelut. Tämä aineisto on ollut korvaamattoman arvokas niin äännehistorioiden kokoajille kuin muillekin puhekielen tutkijoille. Se sisältää kahdenkeskisten haastattelujen lisäksi jonkin verran spontaaneja murteenpuhujien välisiä keskusteluja, jotka kiinnostavat myös keskusteluntutkijoita. Tähän asti tallenteet ovat olleet alkuperäisenä ja kopiokokoelmana kelanauhoilla, mutta aineistoa on alettu viime vuoden puolella siirtää digitaalimuotoon. Hanke vie aikaa ja vaatii kustannuksia, mutta on erittäin tärkeä: digitaalimuotoisten äänitteiden kuunteleminen ja litte-roiminen on jo lähivuosina mahdollista tutkijan omalla tietokoneella, ja aineistoa voidaan pian myös siirtää käyttäjille nopeasti verkon kautta. Tällä tavoin voidaan pelastaa lähes neljänsadan nauhoittajan tallennustyö pitkälle tulevaisuuteen.

Murreäänitteiden avulla voitaisiin tarkentaa kuvaa aluemurteiden todellisesta vaihtelusta. Kuinka paljon variaatiota on esiintynyt niin sanotuissa päämurteissamme? Millaisia käytännössä ovat murrerajat ja millaisin perustein niitä on tähän asti määritetty? Tällainen tutkimus voi hyödyntää matemaattisia menetelmiä. Romaanisten kielten piirissä onkin syntynyt dialektometrinen tutkimussuuntaus, jonka tavoit-

▷

teena on ryhmitellä murteita niiden lingvistisen samankaltaisuuden perusteella. Menetelmässä otetaan huomioon kaikki saatavissa oleva tieto murteiden koostumuksesta. Mukana ovat äänteelliset, muoto-opilliset, lauseopilliset ja sanastolliset, jopa idioomaattiset piirteet, ja niiden pohjalta murteiden välille voidaan laskea yhtäläisyysindeksi. Näin saadaan selville esimerkiksi murreryhmien ydinalueet ja väliin jäävät siirtymävyöhykkeet. Menetelmää varten on kehitetty atk-ohjelmia, joiden avulla voidaan nopeasti käsitellä laajoja aineistoja.

Dialektometria on ollut erityisen muodikas metodi viime vuosikymmenellä, ja romaanisten kielten lisäksi sitä on sovellettu myös muun muassa saksaan, Englantiin ja itämerensuomalaisiin kieliin. Menetelmän etuna on tarkastelun monipuolisuus, mutta heikkoutena on se, että laskelmat pohjautuvat yleensä jo valmiisiin murrekartastoihin, joissa piirteiden edustus on ainakin jossain määrin yleistetty. Vertailun pohjana olevat tiedot voivat lisäksi olla keskenään eriaikaisia.

Fennistiikassa olisikin hyvät mahdollisuudet tarkentaa murrerajojen tutkimusta kiinnittämällä entistä enemmän huomiota alueellisen otoksen kattavuuteen ja yksilömurteiden eroihin. Tässä dialektologia voisi hyödyntää sosiolingvistiikassa käytettyjä menetelmiä. Siirtymäalueilla piirteet todennäköisesti järjestyvät hierarkkisesti vaihtelun yleisyyden mukaan. Tästä puolestaan voitaisiin päätellä, mihin suuntaan murre on muuttumassa. Siirtymämurteistot paljastavat hyvin myös sen, millaisten piirteiden edustus vaihtuu alueellisesti jyrkimmin, esimerkiksi niin, että tietyn linjan ylittäminen merkitsee edustuksen täydellistä puuttumista tai sen muuttumista poikkeuksettomaksi.

Mitä kattavamman aineiston valossa asioita tarkastelee, sitä ilmeisemmäksi käy, että murreraja on aina abstraktio ja todelli-

suudessa vain jonkinlainen keskiarvo. Joiltain osin murrerajat ovat aina pienessä liikkeessä, mikä aikojen kuluessa voi johtaa rajan siirtymiseen. Tähän perustuu se, että eri aikoina tutkijat ovat eri mieltä murreryhmyksistä. Edustuksellisten suhteiden muuttuessa voidaan löytää kriteerit aivan uusiin ryhmyksiin. Lauri Kettusen vuonna 1940 ilmestynyt suomen murrekartasto on monilta osin edelleen luotettava kokonaisuus aluemurteistamme. Silti vuosikymmenten kuluessa ja tutkimuksen karttuessa Kettusen murreryhmien rajoja on jouduttu useaan otteeseen korjaamaan. Nykyisen, 1960-luvulta peräisin olevan käsityksen mukaan suomessa on viisi siirtymävyöhykettä, jotka erottuvat omiksi alueiksi sekakoosteisuutensa vuoksi. On täysin mahdollista, että viidenkymmenen vuoden päästä tilanteen muututtua tutkijat ovat jo yhdistäneet osan niistä johonkin naapurimurteistoon. Sosiolingvististen tutkimusten perusteella voisi päätellä, että tulevaisuudessa murrealueiden sisäiset erot vähenevät. Jo nyt puhutaan aluepuhekielistä, joista kyllä tunnistaa, mistä päin Suomea puhuja on kotoisin, mutta joita ei voi tarkasti rajata.

JOKAMIES
LINGVISTIN APUNA

Tuoreimpia kansainvälisiä tutkimusaloja on niin sanottu kansanlingvistiikka, joka tutkii tavallisten ihmisten tietoa kielestä. Siihen yhtenä osa-alueena kuuluva kansandialektologia selvittelee sitä, miten kielenkäyttäjät havaitsevat murre-eroja ja miten heidän käsityksensä vastaavat kielitieteilijöiden lingvistisiin faktoihin perustuvia näkemyksiä. Tutkimussuunta sai alkunsa 1900-luvun puolivälin paikkeilla Hollannissa ja levisi myöhemmin Japaniin ja Yhdysvaltoihin. Kansanlingvistiikka on vaikiintunut omaksi suuntaukseksi parin

viime vuosikymmenen aikana, ja nyt sitä harjoitetaan jo eri puolilla maailmaa.

Aluksi kansandialektologiaa käytettiin apuna aluemurteiden ryhmittelyssä. Jos kielenkäyttäjät eivät havainneet murre-eroja eri paikkakuntien välillä, voitiin varmistua siitä, että alueet kuuluvat samaan murreryhmään. Myöhemmin kansandialektologia on laajentunut lingvististen asenteiden tutkimukseksi. Kielenkäyttäjiltä tiedustellaan, millaisia mielikuvia eri aluemurteet heissä herättävät. Millaiset luonteenpiirteet yhdistetään eri murteiden puhujiin? Missä päin maata puhutaan miellyttävintä tai korkeinta kieltä? Tällainen tutkimus voi tarkentaa tietoa stereotyyppisistä murrekäsitksistä ja siitä, miksi aluemurteiden arvostuksessa on eroja. Samalla voi paljastua, onko yleiskieli tavallisten kielenkäyttäjien mielestä alueellinen varieteetti.

Kansandialektologia antaa tietoa myös siitä, millaisiin kielenpiirteisiin ei-lingvistikä kiinnittävät huomiota, toisin sanoen mitkä seikat ovat tiedostettuja murteellisuuksia. Tätä voidaan hyödyntää tutkittaessa

yleiskielistymismuutoksia. Miten tietoista murteesta luopuminen lopulta on?

Kansandialektologisia tutkimusideoita voidaan lähestyä myös puhtaasti lingvistikä kannalta. Suomalaisilla on melko vaikiintuneet käsitykset siitä, millainen on savolainen, karjalainen tai hämäläinen kansanluonne. Puhekielen tutkimuksella on vielä paljon tehtävää sen selvittämisessä, millaisiin kielellisiin kulttuurieroihin nämä käsitykset pohjautuvat. Savolaisista esimerkiksi väitetään, ettei vieraspaikkakuntalainen saa heiltä suoraa vastausta kysymykseen tai vastaus voi olla harhaanjohtava. Viimeaikaisen tutkimuksen valossa syynä voi olla itäsuomalaiseen puhetapaan kuuluva lieventely ja pohdinta: puhuja ottaa asiaa huomioon eri näkökulmia eikä ilmaise mielipidettään varmana, vaan antaa tilaa myös kuulijan pohdinnalle. Tulevan tutkimuksen selvitettäväksi jääkin, onko savolaisten omintakeisessa kiertelevässä puhe-tavassa pohjimmiltaan kysymys positiivisesta vuorovaikutuksen keinosta, kuulijan huomioon ottamisesta. ■

Joensuun yliopisto, suomen kielen laitos, PL 111, 80101 Joensuu